Рік 1917. Число 9.

Бібліотека „Канадийского Фармера“.

# Як жив Український Народ

(Коротка історія України).

Ціна 15 цт.

Накладом »Канадийського Фармера«,
852 Мейн стр.
Вінніпеґ, Манітоба.

# ЯК ЖИВ УКРАЇНЬСКИЙ НАРОД.

(Коротка історія України).

## I. Де живуть Українці і кілько їх.

Як піде наш чоловік, скажемо з Харківщини в Полтавщину, а тоді в степи на заробітки, аж до Херсону й Одесу, то скрізь він зостріне своїх людей, що так говорять як і він. Нехай він завернеть ся назад, піде Київщиною, Волинью, Поділям, Чернигівщиною, — знову скрізь він побачить, що робочі люде говорять такою мовою, як і він, — де-неде хиба в чому відміна буде, а то все однаково — подібно зовсім до того, як отут написано. Отож на всім сїм просторі живе все один наш народ.

Земля, на якій він живе, зветь ся Україна, а народ зветь ся Українці, і говоримо українською мовою.

Земля наша Україна велика. Починаєть ся вона від Карпатських гір та іде аж до Дону; а з північного краю починаєть ся від пинских лїсових болот, що по річцї Прип'ятї, та тягнеть ся геть аж до Чорного моря. По цій землї течуть гарні і великі ріки: найбільша Днїпро, відтак Днїстер, Буг, Дінець, Кубань та инші. Південні краї нашої землї обполїкує Чорне Море. Є тут богато великих і малих міст: найголовнїйше і найкраще — Київ над Днїпром, відтак Львів, Чернівцї, Кам'янець, Житомир, Чернигів, Харків, Полтава, Катеринослав, Херсон, Одеса, Катеринодар та богато инших. Усього землї нашої України 13 з половиною тисячів квадратових миль, або, як простїще сказати, — коло 70 мілїонів фалеч. Народу вкраїнського живе на тїй землї більше як 31 мілїонів.

Земля українська хоч уся при купі, та подїлена між двома царствами. Найбільша частина її під Росиєю, і живе на росийській Українї 27 мілїонів нашого народу в отсих вісьмох ґуберніях: Чернигівский, Київський, Полтавскій, Харківскій, Катеринославскій, Херсоньскій, Волиньскій, Подольскій та в частинах ще оцих одинацятьох ґуберній: Таврійскої, Басарабскої, Люблиньскої, Сїдлецької, Гродненьскої, Минської, Курскої, Боронізької, Доньскої, Ставропільскої та Кубаньскої.

Друга велика частка української землї під Австро-Угорщиною. Тут український народ живе зараз за росийскою межею, в східній Галичинї, на східній Буковинї та на карпатскім Підгірю. Живе його там мілїонів з чотири. Опріч того, українські люде виселили ся з свого краю і живуть по всяких инших місцях Росиї, а поза Росиєю живуть Українцї в Румунїї, в Туреччинї, в Америцї та по инших місцях.

## II. Наші предки і перші князї.

У давню давнину вкраїнський народ жив невеличкими племенами; кожде плем'я звало ся по своєму: поляне, деревляне, дулїби, сїверяне, улучі, тиверцї. В купу вони не єднали ся а кожде племя жило собі окремо, окремою громадою. Громада усьому й порядок давала. Звичайно в кождім племю було своє місто або город; там на майданї сходила ся громада, і такі сходини звали ся віче. Віче міркувало про громадські справи і як воно присудить, то так і робить ся. Віче вибирало собі старшого, що звав ся князь. Князь уже і порядкував, слухаючи віча, і командував, як була війна. Хоч війни спершу було не богато; все то був народ хлїборобський, а вільного степу було без краю, не було за що дуже і сварити ся. Часом хиба не помирить ся племя з плем'ям, посварить ся, то трохи й повоюють. Через те народ наш у ті часи до війни не звик і войовитий не був. Більше привчали його до війни сусїдні хижацкі народцї, бо вони нападали на наших людей, то треба було від них відбивати ся. Де-далї й князї заводили вже при собі повсякчасне війско: через те вони почали вбивати ся в більшу силу, тодї вже й віча не слухали.

Віра в них була така, що молили ся до сонця, до неба, до води, до землї, і тому подібного; над усім у них були боги: найстарший Перун, відтак Дажбог, Стрибог на инші. Доводилось їм мати дїло з сусїдним грецким царством Візантиєю. Греки були християне, і відтак і до нас почала заходити християньска віра; серед нашої землї вже в девятім віцї були християне, а в десятім вихрестилась у християньство київска княгиня Ольга. Поширив же у нас християньство її онук, князь Володимир. Під його рукою було вже богато землї, а на нїй чимало свого й чужого народу: князював Володимир від Київа аж геть на північ далеко; на заходї мав Галичину (що тепер під

Австриєю), і кругом на схід і на південь великі простори. Україньска держава (царство) під його рукою була вже великою державою. Року 988-го Володимир вихрестив ся в християньску віру від візантийских Греків і оженив ся з грецкою царівною Ганною. Його заходами християньска віра почала ширити ся скрізь по його державі. Володимир позаводив школи і звелів учити в них дітий. Так почала ся в нашій україньскій державі просьвіта. Багато дечого наші люде переймали від Греків.

Ще за живота Володимир пороздавав своїм синам на князюванє землї; але як він умер, року 1015, сини його довго сварили ся за батьківщину аж поки син його Ярослав закнязював над усією державою і підбив під свою руку ще й деякі инші землї. Вбив ся він у велику силу, зазнав ся з усякими королями й царами: одного свого сина одружив з грецькою царівною, двох других з німецкими князївнями одну дочку віддав за норвежзкого короля Гаральда, другу за французкого короля Генрика I. Наша земля через те зазнайомлювала ся з чужими землями, наш народ переймав від инших народів те гарне, що було в них.

Ярослав, як і батько його, скрізь заводив школи. Сам він любив читати та розмавляти з ученими людьми; звелів поперекладати на тодїшну нашу книжну мову деякі грецкі книги і завів бібліотеку (книгозбір) у Софійскій церкві. Сю церкву звелів він грецким майстрам вибудувати в Київі, і вона, з деякими відмінами й прибудовками додержала ся й досї і зветь ся тепер Софійский собор. Князь Ярослав силкував ся як краще упорядкувати лад у своїй державі; він почав заводити кращі закони і записувати їх на папір, а досї воно не записувало ся; та книга, де почато списувати закон, зветь ся »Руска правда«. Умер Ярослав року 1054-го.

Ярослав, як і батько його, скрізь заводив школи. Сам він ма своїми синами на пять частин, чи князївств. Такі князївства звали ся тодї удїлами. З того часу завів ся у нас між князями такий лад, що найстарший брат звичайно брав київский удїл, князював у Київі і звав ся великим князем. Таким робом зробив ся Київ столицею нашої україньскої, — чи як тодї казали — рускої, — держави. Як старший брат умираз, то замість сего великим князем ставав підстарший брат, за ним третий і так аж до послїдного брата. Такий був звичай, та самі князї не ду

же єго шанували, а раз-у-раз спихали один другого з велико-князкого стільця.

Князів на уділи настановляли звичайно батьки, але часто народні віча сами собі вибирали князів, а нелюбих, то часом і скидали.

Кождий князь мав своє війско і ходив з ним воювати. Як намножило ся удільних князів богато, — погано стало народови під ними жити. Князї не обороняли добре свого народу від степових народців, що на нас нападали, від Печенігів, Половців, Турків та инших. Ні, князї воювали ся один з другим, щоб повідбирати у своїх же братів, чи инших родичів городи й землї. Один князь пічне другого воювати, нападе на єго землю, городи і села поруйнує, попалить, людей побє. Найбільше змагали ся за столицю Київ — кому бути великим князем. Кілька разів брали Київ війском боєм, руйнували й палили, різали людей, до того довели, що великий та славний колись Київ звів ся нї - нащо. До війска треба було людей, — князї забирали хліборобів та инших робочих людей від роботи. Ще їм мало було свого війска, то вони кликали на підмогу проти своїх же війско від сусідних диких степових народів, наприклад, від Половців. Ті прийдуть помагати та й займуть у неволю цїлі села з жінками й дітьми. Отак робили ті князї з своїм народом.

### III. Суперечки з Московщиною.

Тоді-ж почала ся суперечка й з москалями (русскими, великоросами, кацапами).

На північ від України жили зовсїм чужі нам народцї: Мері та Весь. Вони були фіньскої породи, фіньскою мовою й говорили і жили своїм звичаєм. З давна вже білороси й наші люде заходили в ті землї і там селилися. Де далї таких виходців ставало там усе більше та більше. Народці ті фіньскі були неосвічені, ніякого міцного ладу в них не було, і люде то були тихі, не войовиті. Через те оті зайди де далї все дужче над ними гору брали. Уже наші князї почали там і городи (міста) свої будувати. Живучи наші люде в купі з Мері та Вессю, поперемішували ся з ними. Фіни вихрестились на християньску віру, наші почали женити ся з фінками, а фіни з нашими дївчатами; одні в ругих переймали звичаї; мову свою фіни забували, а знов і наші люде багато дечого переймали від їх мови. З

обох тих мов і витворила ся нова мова, зовсім окрема від нашої, — московсва. Ми говорили по старому, по вкраїньску, а вони вже по новому, по московскому. Було вже два народи, ріжні обличам, мовою, звичаями, одежою. Тільки-ж тоді ще і ми, і вони звали ся однаково — Русь.

Було вже там, на півночи, й князївство Суздальске та Володимирске; князї там були з нашого роду. Один з сих князїв, Юрій, побудував там город Москву. Тільки-ж усе се була одна наша держава, і князї суздальско-володимирскі мусїли корити ся київскому великому князеви. А се їм було не до вподоби.

Один з сих князїв — Андрій Боголюбский збудував собі нову столицю, город Володимир на річцї Клязмі і вбив ся в силу. Київского великого князя він не слухав, а хотїв сам бути великим князем, та не в Київі, а в Володимирі; хотїв щоб усею землею порядкувала не київска Русь (Україна), а московско-суздальско-володимирска (Московщина). От він і надумав зруйнувати Київ, щоб его не було, а вся сила й краса щоб були в московскім Володимирі. Року 1169. він покликав на поміч Половцїв та напав на Київ, узяв его боем, спалив і зруйнував увесь. Андрієві суздальцї-москалї, хоч самі й християне, любісінько палили церкви й монастирі. Грабили й везли з собою все людске добро. А людей і старих, і малих — усіх вирізували. Київ після того хоч знову почав будувати ся й заселяти ся, там з того часу так занепав, що нїколи вже не доходив до такої сили й розцвіту, як поперед.

На деякий час зросло тоді в гору князївство Галицьке, або Червона Русь. Се був удїл нашої держави; але року 1198. закнязював там волинський князь Роман, і сей князь зріс в таку силу, що підгорнув під свою руку й знеможену Київску землю. За сим розумним та смілим князем може-б ми й визволили ся з біди, та року 1205. він поляг у бою з Поляками.

Була наша Україна богата і на землю й на всячину. Ставало й собі, було що й продавати иншим народам. Заводили ся школи, по трохи ширилась просьвіта. Навчали ся наші люде всякого ремесла й умілости: будували гарні будинки, малювали добре малюнки, всякі инші гарні річи вміли виробляти. Народ був тямущий до всего, тільки не міг собі дати ради з князями. А ті князї думали не про добро людське, а про добро своє, про свою кишеню. Жадаючи собі все більшої си-

ли й богаства, руйнували князї рідну землю, віча й громади утискали, відбирали в них волю: робочих людей гнїтили та накладали на них великі податки. Коли часом трафляв ся який путящий князь, то не міг сам спинити всїх. А московскі князї, такі, як Андрій Боголюбский, ще додавали лиха. І довели князї рідну землю до великої біди, до занепаду, зробили з неї руїну, народ знесилили так, що не міг уже він обороняти ся від хижих ворогів-чужинцїв.

## IV. Татарське лихолїтє.

А чужинцїв багато нападало на нашу землю: Авари, Угри, Жорки, Хозари. Упорали ся з сими — коли наскочили иньші степовики — Печенїги, а потім Половцї; сї чинили нашому народови велику кривду Та помалу побили ми Печенїгів, почали брати гору й над Половцями, стали з ними вже мирити ся й родичати ся. Аж тут насунула нова хмара: Татари.

Татари не робили хлїба, не мали нї сїл, нї городів, а кочували — переїздили степами з одного місця на друге. Жили з худоби, мали багато верблюдів, волів, овець, коней. Ще жили з війни, і були народом диким, войовитим, лютими були на війнї руїнниками. Мали свою окрему віру. Порядкували старші, що звали ся ханами.

На Вкраїну прийшли вони зі схід сонця, з далекої землї Азиї, з-за рік Дону й Волги та з-за великого озера Каспійского. Спершу напали на Половцїв, а як наші дали помочі Половцям, то й на наших кинулись і на річцї Калцї страшенно нас побили року 1224-го. Завернули назад, але через 13 лїт, року 1237, прийшли знову.

Україньскі князї нїяк не готували ся до сего нападу. Як і попереду, вони заводились, сварили ся проміж себе за князюванє, а про оборону землї і в голову не клали. Через те Татарам легко було їх подужати.

Татарський хан Батий вирушив з трома сотками тисячів війска. Татари напали на Московщину та й підбили її під себе; потому насунули на Вкраїну, взяли й зруйнували Київ і тодї пішли потопом по всїй Українї. Орда йшла як пожежа, палила, руйнувала, вирізувала до ноги людей, топтала дїтей кіньми. Вся Україна стояла в обгорілих руїнах, залита була кров'ю посипана людскими кістками. Хто ще був живий, — утїкав у лїси, в очерети та в полїскі болота ховали ся.

Пять років було те лихо, аж поки над усім нашим краєм запанували Татари. Батий з своєю ордою вернув ся в степи над Волгою й Доном і там осів ся; а на завойованих україньских землях покинув своїх начальників з війском. Татари нї в нас, нї в Московщинї не переміняли порядків, не займали віри, зоставили, як були князїв, але над тими князями вже старший був Батий, а його посіпаки збирали з московского й з українського народу великі податки, а хто не міг платити, того вбивали або брали в орду От до чого дограли ся вкраїньскі князї, що й край свій, і себе самих попустили впасти в неволю!

Під сей час усе завмерло в нашім краю тільки галицкий князь Данило, Романів син, силував ся якось визволити рідну землю. Під його рукою була, після першого татарского нападу, мало не вся україньска земля і під його панованєм край почаг оживати, багатїти, ширила ся просьвіта, народ зазнайомлював ся з просьвіченими краями в західній Европі. Підчас другого татарского нападу його не було дома, — їздив до грецкого короля сватати за свого сина його дочку. Вернувши ся, побачив край спустошений, поруйнований. Почав знову все впорядковувати. Він і з Батиєм так угодив ся, що хан не посилав до него своїх посіпак за податками, тільки що повинен був Данило запомагати хана своїм війском. Та він хотів зовсїм Татар збути ся. Він оженив сина Льва з дочкою угорского короля Белї, другого сина — з дочкою литовского князя Миндовга, заприязнив ся ще й з польским королем, тай з папою римским; папский посол коронував Данила на короля. Придбавши таких дужих приятелїв, сподївав ся король Данило вигнати Татар з україньскої землї. Та родичі і приятелї помочи не дали, своєї сили було мало і довелось Данилови знов корити ся Татарам, хоч він і не допускав їм порядкувати в своїм королївстві. Як він умер року 1264-го, не було нїякого вже, хто-б опирав ся силї татарскій. Татарскі хани більш як 80 років панували над нашою землею — аж поки прийшла Литва.

### V. Україна з Литвою.

Литвинами люде звуть у нас тепер тих родичів наших, що по письменному звуть ся Білороси: тих людий прозвали Литвою через те, що вони довго були під панованєм правдивої Литви. А правдива Литва це зовсїм инший народ, що жив на північ від Польщі, вздовж річок Двини й Нїману, аж до Балтицкого

моря. Говорили Литвини зовсім иншою мовою і мали свою віру. Спершу сей народ був бідний, дикий, жив по лїсах, пущах та нетрях. Колись україньскі князї навіть підбили його під себе на деякий час. Та потрохи почали Литвини вбивати ся в силу, і литовскі князї стали вже нападати на Україну.

Зробивши ся дужою державою, Литва стала нападати на нас і протягом чотирнайцятого віку забрала всю українську землю вигнавши з неї Татар. З того часу Україна стала під литовскою рукою; тільки одну частку україньскої землї — Галичину — пізнїйше забрала Польща. Вкупі з україньскими землями забрала Литва й білорускі. Тепер ми зовсїм уже й на довго порізнили ся з Московщиною: Україна і Біла Русь були з Литвою і звали ся литовська Русь; московскі давні князївства ще 200 лїт були під Татарами, а потім виросли в самостійне московске царство, з столицею в Москві.

Литовскі князї не переміняли порядків на Україні, тільки замість давних князїв запанували Литвини. Та вони скоро поробили ся християнами; не бувши сами письменними, навчили ся письменьства від нас і переняли з ним і нашу мову та й почали закони і все иньше писати тодїшною нашою письменьською мовою. Українцї були осьвіченїщі ніж Литвини, і хоч Литвини їх підбили, але Українцї взяли над ними гору розумом та осьвітою, через те й україньска та білоруска мова запанувала серед осьвіченїщих Литвинів. Помалу литовска держава переробила ся на Україньско-Білоруску.

## VI. Україна з Польщею.

Та в Литви й України була сусїда Польща. Польска держава давно вже хотїла притулити до себе україньско-литовску державу. Як умер у Польщі король Людвик, зістала ся дочка Ядвига. Польскі пани року 1386-го віддли Ядвигу заміж за литовського князя Ягайла і вибрали його на польского короля, а Ягайло за се обіцяв прилучити до Польщі всю Литву, Україну й Білу Русь.

Спершу країни нової польскої держави Польща, Литва й Україна жили самі кожда своїм звичаєм і під своїм законом. Але польскі пани хотїли, щоб не так, а щоб Литву й Україну переробили на Польщу.

Польскі пани мали в своїй землї велику силу. Вони збирали ся на зїзд, що звав ся сейм, і той сейм давав порядок усїй

землї: вибрав короля, як старий умирав, заводив усякими законами й громадскими справами. Король без сейму, без панів не міг нічого робити. Кождий пан мав право держати своє військо, у панів були міцні й збройні муровані замки серед величезних маєтків-земель і в тих замках пани жили як королї.

Мало не вся земля була паньска, попівска або манастирска, і польский народ робив на своїх панів панщину. Тяжко жило ся робочому польскому народови, легко й весело жило ся панам.

Отодїж то й українським та литовским панам схотїло ся такого житя. Ті паньскі права принадили й їх, — почали вони переймати польску мову, польскі звичаї, католицку віру (бо Поляки були католики), — аж поки року 1569-го зібрали ся з усїх трох земель пани та й постановили, щоби Литві трохи ще попустити самостійности, а українські землї прилучити до Польщі. Король польский почав роздавати панам україньскі землї: і порожні, і такі, що на них уже сидїли вільні хлїбороби. Почали там польскі пани оселяти ся, стали скрізь свій лад та панщину заводити, а з ними до гурту й наші пани-перевертнї. Тільки не відразу се зробили. Спершу попускали людям — і тим, що вже там жили, і новим — більше волї — жити народови було можна добре. Тим часом пани повимуровували собі міцні замки, позаводили кождий собі військо та позахоплювали мало не всю землю на Українї. Тодї вже їм лекше було народ у ярмо запрягти. Спершу податки всякі накидали та відробіток, а далї так, що вже й тяжка панщина стала. Ще часом пани жили по великих містах, а землю здавали у посесию орендарям-жидам, — то ті за панів правили, забираючи з народу весь заробіток, бо треба-ж було й панови давати, і собі придбати.

А що вже знущали ся з людей і пани, і посесори, то й не сказати: як хто не слухав, того били й усякими карами карали; мав право пан і на смерть скарати свого підданого.

Польскі пани та наші перевертнї упосїджували скрізь і нашу мову, щоб перевернув ся народ на Поляків. А тут ще завела ся спірка за віру: хотїло ся панам, щоб і на Українї скрізь була католицька віра.

Наїхали на Україну католицкі ченцї-єзуїти та й заходили ся привертати наших людей до католицтва.

Наші люде, перенявши християньску віру від Греків, так і держали ся того ладу і звали свою віру грецкою, православною або благочестивою. Поляки-ж були віри католицкої. І католицка віра — християньска, тільки ріжнить ся дечим від православної. У католиків є найстарший архирей, зветь ся папа; він живе в італійскій землі, в місті Римі і звідти дає порядок усім католикам. Тепер то він не має такої сили, а в старовину, то його слухали не то попи, а й князї, королї та імператори.

Так ото як намислили єзуїти завести католицку віру на Україні, то вони хитро та мудро се почали: намірились завести унію церковну, то-б то спілку поміж православною та католицкою вірою. А та унія така: Українцї можуть правити службу божу по своєму, а слухати мусять папи і так вірити, як він скаже; а як попи, пани і люде всї слухати муть папи, то той папа потрохи та помалу переробить православну віру на католицку. Україньский митрополит Рагоза та архиреї Кирило Терлецкий та Іпатій Потій підписали ся нишком на унію та й відвезли Терлецький та Потій року 1595-го той підпис до папи наче-б то увесь україньский народ хоче пристати на унію. Тодї вже почали польскі і наші поляшені пани, католицкі попи-ксьондзи та наші попи й архіреї-уніяти заводити унію: церкви повертали на косцьоли, православних попів виганили і примушували людей вірити не так, як вони хотїли, а так, як панам, ксьондзам та єзуїтам хотїло ся. З того повстала страшенна колотнеча, і колотнеча та не втихала увесь час, поки ми жили з Поляками.

Та й це ще не по всьому. Було в нашого бідолашного україньского народу ще одно лихо.

## VII. Турецко-татарске лихо.

На півдні нашої землї — Чорне море, а над Чорним морем такий край, Крим зветь ся.

Там було тодї татарске царство: у Кримі жили Татари в мітах і селах, а по степах, від гірл ріки Дунаю до річки Кубанї, кочували ще чотири орди татарскі. Над Кримом і ордами панував цар, що звав ся по їхньому хан.

Найкрайнійшими україньскими оселями по ріці Днїпру були тодї міста Канів та Черкаси, — далї на південь степ уже був безлюдний; по ріці Днїстру наші люди вже й тодї посели-

ли ся аж до Чорного моря. По безлюдних степах чабанували і Татари, і наші Українці. Часом сварили ся за пасовища, а більше мирили ся.

Коли це року 1453-го Турки, вийшовши з Азиї, повоювали грецьке царство, і турецкий султан запанував у грецкій столиці Царгороді або Константинополї, там де й тепер він сидить. Скоро після того турецький султан підбив під себе татарского хана. З того часу кримскі Татари почали часто набігати на Україну і дуже рабували її. Турки, підгорнувши під себе богато христіяньских народів — Греків, Сербів, Болгарів, Молдаван, хотіли повоювати ввесь сьвіт. Та й віра їх магометаньска наказувала воювати ся з христіянами. Ото-ж вони й підбурювали Татар нападати на Україну. А тут ще польский король та московский цар як засварять ся проміж себе, то й той і сей зараз підбурюють Татар, щоб нападали: король підмовляє, щоб на московску державу, а цар — щоб на польску. Чи на Москалів, чи на Ляхів нападуть Татари, а нам усе лихо, бо ми саме на татарскій дорозї, то поперед усего й мусим відбувати. Отак, напр. року 1484-го кримський хан Менґлі-Ґирей, приятель московского царя Іван III. наїхав на Україну, поруйнував Київ, а людий-Киян за малим не всіх забрав в неволю.

З того часу Татари мало не що року стали набігати на Україну. Наскочить орда, села палить, добро рабує, людий убиває або забирає в неволю. Женуть тоді людий степом як отару: Татари верхи їдуть, а людей нагаями підганяють; ще й значать тавром, роспеченим в огнї, на тих місцях на тілї, де і в худоби. Пригнавши їх у Крим, продають на базарі так як у нас худобу. Котрі-ж старі чи слабі до праці не здатні, то тих віддають часом молодим хлопцям, а ті вчать ся на них стріляти або бють камінями, чи в морі топлять. А тії невільники, що продавались, повинні були вибути шість років в неволї, а тоді ставали вільні, тільки не могли нікуди йти з Криму. Котрих дужчих невольників, тих і закованих держали, випікали на лобі чи на щоках тавро: в день вони тяжко робили, а в ночі держали їх у тюремних льохах, а їсти давали трохи, та й то такого, що й собака не буде їсти. Ще брали невільників на каторгу. Каторгами звали ся турецкі кораблї, ґалери, що веслами гребли ся. Так на таку ґалеру до весел садовили невольників і їх приковували. Ніколи вони з того місця не сходили.

Тяжко вони робили, і в сьвято спочинку не мали; люто їх бито.

Дуже любили Татари забирати гарних жінок та дівчат. І в Татар, і в Турків віра така, що можна мати не одну жінку, а кілька. Богаті пани, то й десятками мали жінок. Своєї жіноти їм не ставоло, то забирали наших та й продавали всім, хто хотів.

Часом невільників за великі гроші викуповували родичі, коли було за що; часом сами невольники втікали. Тільки тяжко було втечи; доженуть Турки Татари та вбють, закатують, або очи повиймають, та й коли не доженуть, — то в степу безлюднім — без води й без їди — люди гинуть. Через те тікав мало хто.

Забирали Татари тяжко багато наших людий. От, напр., року 1575-го Татари забрали на Україні більше як 55 тисячів людий, 40 тисячів коней, пів міліона усякої худоби і без ліку отари.

От тоді заспівав наш народ тую сумну пісню:

**Зажурилась Україна, що нігде прожити.**
**Гей витоптала орда кіньми маленькії діти,**
**Ой маленьких витоптала, великих забрала,**
**Назад руки постягала, під хана погнала.**

Та на оборону українского народу від польского й свого панства та від татарского хижацтва виросло дві нові сили. Одна — то були братства, друга — козаки.

## VIII. Братства.

Братства — то були такі товариства при церквах, найбальше по містах. Члени їх звали ся братчиками. У братчики йшли найбільше міщане, але приставали до нах і селяни і козаки. Наприклад гетьман Сагайдачний записав ся у Київске братство з усім козацьким військом. Братчики скидали ся грішми і за ті гроші робили своє діло, а діла в них було чи мало. Вони дбали про те, щоб були гарні церкви, помагали вбогим, заводили шпиталї — такі доми, де мали до смерти притулок немощні та старі люди, викупляли невольників з неволї татарско-турецкої та робили инші милосердні діла.

Ще їх діло було — дбати, щоб краще у нас було духовеньству. Тоді україньскі архиреї були здебільшого з панів, з паньскої та королївскої ласки й архиреями ставали. До кождого архирейства була земля — великі маєтки, а на тих землях жили піддані — селяни, що робили паньщину на архиреїв. Архиреї жили зовсїм як инші багаті пани: в пишноті та в роскошах, підданих своїх тяжко кривдили; держали при собі війско і з тим війском часто по розбишацки нападали на сусїдів, робили всякі иньші погані діла. Попів же дуже утискали і поводили ся з ними згорда. Ото-ж проти таких порядків і починають змагати ся братства, навіть жалїють ся на архиреїв царгородскому патриярхови, бо він тоді був старший над україньскою церквою, — і патриярх помагає братствам і часом карає винних. Як настала унія, довело ся братствам раз-у-раз боронити православну віру від уніятства. Ще давнійше деякі багаті україньскі пани — такі, що ще не попереверталиcь на Ляхів (Поляків), от як Константин Островський або Хоткевичі, — почали заводити україньскі школи й друкарні, щоб печатати в них книги. Цим шляхом пішли й браства. Бачили вони, що польщизна та католицтво через те забивають україньство та православіє, що наші люди були ще темні, неосвічені, а польске панство та попівство було вельми освічене, в науцї та попівство було вельми освічене, в науцї часом і дуже тямуще. Тому то братства заходили ся й собі заводити школи і позаводили їх дуже багато; заводили друкарні, щоб печатати в них для людскої науки й просвіти книги. Через такі заходи на на Україні де-далї ставало все більше та більше освічених наукою та розумних людий. Сї люди писали книги, а в тих книгах обороняли Українців та їх віру від польщизни та католицтва. Помалу-малу стала наша земля розумнїшати, освічуватись, стало їй лекше відбивати ся від польского панства та католицкого попівства. За се дякувати мусимо братствам.

Але все-ж самі вони не мали-б сили оборонити наш народ від того лиха, яке на него насунуло. Та з межи народу виявилась нова велика сила — козацтво.

## IX. Козаки.

Козаками звали ся спершу вільні вояки-здобишники, що ходили на здобутки в степ розбивати чужих, а часом і своїх,

або йшли на службу до якого князя. Були козаки християньскі й татарскі, українські й московські. Я тут казати му тільки про своїх, україньских козаків.

Звичайно козаки ходили гуртами і мали своїх ватажків, отаманів. Часом сї ватажки були з простого люду, а часом і вельможі пани. Бо козаки боронили землю від Татар, відбирали від орди людей-невільників та всяку здобич, — то-ж і панам було добре. От з таких панів був славетний ватажок князь Дмитро Вишневецкий, прозваний Байдою (про него й пісню співають). Він збудував на острові Хортиці серед Дніпра замок, зібрав там козаків та й бив звідти на Туреччину. Помалу-малу козаки зовсїм оселили ся на Дніпровім острові за порогами, через те стали звати ся Запорозкими козаками, а місце, де вони жили, — Запорозка Січ.

Туди в Січ тїкали з наших міст та сіл усї ті люди, кому недобре дома жило ся: чи пани мордували, чи так не щастило, чи в гріх ускочив хто та кари сподївав ся, чи просто хотів чоловік погуляти війсковою погулянкою, — гайда в степ у Січ! Запорожцї не питали чоловіка, як він попереду жив, а приймали кождого, хто до них приходив, аби христіяньскої віри був. Коли хто чим грішний був, — те їм було байдуже. Але коли хто в Січи прогрішав ся, то карали дуже: хто жінку заведе на Січ, тому голову відрубають, бо на Січи жили вони без жінок, хто украде — і того на смерть карають, а коли хто товариша убє — живцем у землю з убитим закопають. Проміж собою жили просто. Усе їх житло звало ся кіш, а окремі частини війска жили в величезних хатах, що звали су курінї. Усю старшину сами вони собі вибирали, а як хто не подобав ся їм, то й геть скидали. Найстарший отаман звав ся кошовий отаман, а були і курінні отамани. Найвище дїло у козаків було — воювати з Татарами та з Турками. Смерти й муки вони не боялись, були смілі вояки, що на увесь сьвіт уславились. Стали їх називати лицарями, преславним запорозким війском.

Спершу козаки тільки відбивали ся від Татар, а далї почали вже й сами на них нападати. Часом суходолом підуть та побють, а часом посїдають у чайки (великі морскі човни) та Днїпром до моря, та Чорним морем до Турків, — доскакували й до самого Цареграду. Попалять, поруйнують, невольників з неволї повизволяють, здобичі наберуть та й назад. Часом

їм дуже щастило, а часом і били їх на морі: великі турецкі кораблї-ґалєри розбивали з гармат (пушок) козацкі чайки та й топили козаків, або забирали в неволю. Та козаки на те не уважали і таки дуже давали ся в знаки і Туркам і Татарам.

Опріч сих запорозких козаків, були ще козаки й по містах та селах. Городові козаки дїлили ся на полки, а в кождім полку старшував полковник а над усім військом гетьман.

Пани польскі спершу радїли, що козаки захищають їх від Татар та Турків, а далї як побачили, що всякий хоче з під паньского права у вільне козацтво вихопити ся, то й схаменули ся. Почали пани намагатись, щоб козаків було не дуже багато та щоб усїх їх у реєстри посписувати. Козаки того не хотїли. Почали пани й королї ломати козацкі права й вольности. Турецкий султан попросив польского короля, щоб він спинив козаків, не допускав їх у море. Пани велїли козакам упинити ся, а козаки не слухали, бо Турки і Татари шарпали Україну. А тут народ на Українї бідує тяжко на паньщинї; заводять унію і велять людям вірити не так, як їм хочеть ся. Все се дротувало козаків, бо й вони були з того самого народу. Почала ся сварка козаків з панами та з королями. Почали козаки на паньскі добра набігати, руйнувати їх, панів та жидів-орендарів бити. Однак повставали козаки проти польского паньского права за приводом своїх гетьманів Косиньского, Лободи, Наливайка... Та що-разу польске військо побивало їх, тяжко катувало або й на смерть карало повстанців. Побивши козаків, пани скидали й карали їх старшину, отаманів, а наставляли над козаками сами старших — з козаків, але що за панами руку тягли, до паньства горнули ся.

Тільки на запорозку Січ не могли пани сягнути, — там собі козаки вільно сидїли. У Запорожців був і славетний гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Чоловік се був учений, розумний, добрий вояка і добрий лад умів дати всему. За его гетьманованя козаки вбили ся в велику силу, пани бояли ся їх зачіпати, і ввесь час поки гетьманував Сагайдачний, Польща жила в згодї з козаками. Сагайдачний міг давати Українї добрий лад. Православна віра тодї зовсім підупала на Українї, не було нї митрополита, нї архиреїв — пішли на унїю і висвятити нових не було кому. Унїяти чинили що хотїли. Сагайдачний закликав до Київа грецкого патриярха Теофана і той

висвятив єму митрополита Йова Борецкого та шість архиреїв у ті єпархиї, де були уніяти. Багато повідбирав він в уніятів тих земель, які вони пограбували, відняв у них стародавний київский Софійский собор. Був він чоловик учений, сам дбав про просьвіту людску і дав багато грошей та добра на школи. Панам волї не попускав, обороняючи народ. Від Турків теж відбивав ся добре, зруйнував у Кримі турецкий народ Кафу та й визволив там багато невільників. Побивши, вкупі з польским війском, Турків під Хотином, він здобув ся там тяжких ран і, вернувши до дому, помер 1622. року.

Після Сагайдачного погіршало нашим. Свою віру й просьвіту боронили таки братства й новий митрополит київский Петро Могила. Сей Могила заводив школи, посилав хлопців учити ся в чужі землї, щоб наші люди були вчені і могли себе наукою боронити.

А козакам погіршало. Умер Сагайдачний, нікого вже було панам-Ляхам бояти ся, — почали вони ще гірше знущати ся над народом, почали знов утискати козаків. Знову зняла ся крівава завіруха, почали ся бунти, криваві повстаня. Повставали козацкі гетьмани Тарас, Павлюк, Остряниця, та нічого не могли вдіяти. Народ стогнав у неволї, а пани роскошували. Пишний край була наша Україна, і була вона раєм панам, а пеклом робочому українському народови.

### X. Богдан Хмельницкий.

Та не міг народ до віку терпіти таке лихо. Року 1648-го спершу козаки, а тодї й увесь народ підняв ся проти польского панованя за приводом чигириньского сотника Богдана Хмельницького.

Богдан Хмельницкий був давний вояка, бив ся не раз у бою, був і у неволи турецкій. Сам був чоловік розумний, добре вчений, ще й хитрий. Польскі пани єго тяжко покривдили закинули в тюрму. Він утік, кинув ся на Січ, — Запорожцї пристали до него. Він поїхав до кримского хана просити в него помочи, — той дав єму війско татарске. Тодї рушили на україньскі городи. Де вони йшли — скрізь городове козацтво приставало до Хмельницкого. Пани висилали проти него війско, а він бив єго раз-у-раз: коло річки Жовті Води, під Корсунем, під Пилявою, під Зборовом та Збаражем.. Народ покидав хати й роботу та плавом плив до Хмельницкого. Хто

немав шаблї чи рушницї, — брав косу, вила, коляку та йшов до війска. Збунтований народ по всему краю бив панів, жидів, ксьондзів, — тільки той живий тодї зістав ся, хто втїкав з України в Польщу. Милосердя не було: розлютований народ нїкого не жалїв. Не жалїли-ж народу й пани. Хоч і не могли вони з своїм війском побити Хмельницкого, але де застукають купку повстанцїв, мужиків чи козаків, то без жалю вбивають, катують, мучать — на палї настромлюють, очи виймають, палять... Найбільше катував і знущав ся над нашим народом князь Ярема Вишневецкий, україньский пан, що перекинув ся до панів-Ляхів, покатоличившись.

Нарештї під Зборовом Хмельницкий так притиснув короля й панів польских, що король мусїв мирити ся. Та на лихо тут злукавили Татари, злигавши ся з панами, — через те не міг Хмельницкий таких умов собі добути, яких хотїв. Одначе все-ж добув ся він дечого: між частиною України й Польщею мала бути проведена межа; нї Жидів, нї польского війска на Українї не повинно бути; віри православної Ляхи не мають зачіпати; козаків має бути 40 тисячів; уся старшина на Українї мусить бути своя, а не польско-католицка; гетьманом на усю Україну став Богдан Хмельницкий.

Славно окритий, вернув Хмельницкий до дому. Він думав, що тепер уже буде добре, та помилив ся. Україньский народ не міг пристати на таку згоду, яку зробив гетьман. Хмельницкий не визволив людий з під панів і пани знову почали селити ся на Українї. Побачивши, що вертаєть ся стара біда, селяни знову збунтували ся, пани стали утїкати. Почала ся у Хмельницкого знову війна з Поляками. Та тепер народ був уже на него сердитий, не так єму помагав, а до того татарский хан, що прийшов на поміч, утїк з бою під Берестечком, ухопивши з собою і Хмельницкого. Козаків побито. В містї Білій Церкві Хмельницкий написав нову згоду з Поляками, та згода та була ще поганїйша нїж Зборовска і не довго вдержала ся.

Почала ся нова війна. Козаки побили польске війско під горою Батогом. Татарский хан помирив ся з Хмельницким і прийшов на підмогу під Жванець коло Камянця. Козаки й Татари облягли Поляків, — приходив панам-Ляхам край. Та хан не щиро помирив ся з Хмельницким. Він так увесь час ро-

бив, щоб нї козаки не могли зовсїм Поляків подужити, нї Поляки козаків, а щоб усе били ся, а Татари тимчасом, немов помагаючи, могли-б грабувати Україну. Отож хан знову зрадив і помирив ся з королем. Король помінив ся платити єму що-року великі гроші. Хан повернув до дому, а єго Татари, йдучи, розсипались по Українї, забираючи народ в неволю. Хмельницкий відійшов у глуб на Україну.

Тяжко було нашому краєви. Тисли Поляки, тисли Татари, а боронити вже нестало сили. Шість років воював ся народ з Поляками, уся країна була залита кровю, люди тяжко зубожіли. Підчас страшної народної війни нї хліб не сіяно як треба, анї яке инше діло не робило ся до ладу: люди були в війску і багато з них і зовсїм не вернуло ся, полягли в бою, богато вернуло ся калїками, до роботи не годящими. А ще й те: де війна там села й городи з усїм добром поруйнують та попалять, хліб війском витолочуть... Така війна крівава з огнем і мечем шість років ходила по нашім нещаснім краю!... Як же було народови не занепасти на силї?

Бачив се й Хмельницкий, що біда, що вже нема сили, та й намислив з деякими полковниками й иншими людьми, просити помочи в московского царя.

У той час Московщина зробила ся вже царством, мала багато сили. Царював там тодї Олексій Михайлович Романов.

Одначе Москва помочи не хотїла давати, а козаки, щоб Україна пристала до Московщини під царску руку. Мусїв Хмельницкий і на те згодив ся. 8. січня 1654-го року Хмельницкий з козацкою радою в Переяславі пристав під захист московского царя. Умови на яких Україна мала жити з Москвою, були такі: Україна мала бути цїлком самостійним краєм з усїма своїми вольностями й правами; анї цар, анї московскі пани не могли мішати ся в українські справи, не могли переміняти на Українї ладу, не могли порядкувати в нас. Гетьман міг мати справи з держцями инших держав і приймати від них послів. Гетьман мусїв платити що-року цареви данину, але збирав єї сам, а Москалї не могли того робити. Цар-же обіцяв боронити Україну своїм війском.

### XI. Україна та Московщина.

Пристаючи до Москви, Хмельницький з своїми прихильниками думав собі так, що одновірна з Українцями Москва не

буде до України така лиха, як паньска Польща. Одначе дуже швидко виявило ся, що між Україною та Москвою була велика ріжниця.

Повстанє Хмельницкого вигнало з України все паньство. Панів більше нігде не було і паньских земель, анї паньских підданих. Усі люди були вільні. Посполиті люди, або мужики-селяне, сиділи собі на своїй землї вільними хлїборобами та робили хліб; усі свої справи порядкували своїм громадским присудом. Міщани ремесникували або торгували, живучи також під своїм правом і присудом. Козаки служили у війску, мали землю, або часом яке ремесло чи кравство і правували ся своїм козацким звичаєм. Скрізь старшина, начальники були виборні: громади сільскі вибирали своїх отаманів та судіїв, міста — лавників та райців, що давали лад городским справам та судили суд. Козацтво також вибирало собі старшину; сотників, полковників, судиїв та иньших і над усіми найстаршого — гетьмана. Гетьман порядкував усією Україною, слухаючи поради козацкої старшини; в важних випадках збирано на раду свою козацку громаду. Запорозка Січ ся й зовсім була на волї, роблячи все так, як хотїла, на своїх степах. Попівство було також виборне: громади вибирали собі попів, яких хотїли, а архиреї тільки висьвячували їх, як піп громадї був не до вподоби, то вона й скинула його; архирей, митрополит так само були виборні. Увесь лад на Українї був такий, що сам народ порядкував своєю справою.

Зовсім инший лад був у Московщинї. Там народ не мав нїякого права, — він стогнав у неволї і робив паньщину гіршу, нїж наші попереду робили на своїх панів. Виборчого начальства не було. Цар порядкував усїм як хотїв, сам наставляв скрізь старших начальників, а ті начальники — менших. Усї сї начальники-пани тяжко кривдили народ, обдирали його, мордували робочих людей. У Московщинї була воля у панів, тільки не було волї робочому народови і жило ся бідолашним московским людям під своїми панами ще гірше, нїж у Польщі під польскими.

Та й віра хоч була і в Українців, і в Москалїв одна, православна, але-ж де в чому відмінна наша від їхньої. Наш народ зважав більше на ту правду, яка написана в христїяньскій книзї Євангелїї, більше думав про те, як треба по правдї жити, а

московский темний народ пильнував більше всякого обряду. У Москалів, наприклад, страшенно поміж себе попи і сьвітскі люди сварили ся про те, як треба писати: Іисусь, чи Исусь, або як хрестити ся — двома пальцями чи трома. Московским папам та панам дуже не подобало ся, що серед нашого сьвященьства й народу инші церковні звичаї й обряди. От напр., їм здавало ся страшним лихом, що у нас, як дитину христять, то обливають її, а не вмочають у воду. Такі малі речі здавали ся їм дуже важними.

Ще більша ріжниця була в просьвіті. У нас по всій Україні були школи низші, середні й висші, скрізь писали ся й друкували ся по школах і з книжок, учились і дома, і в чужі краї хто міг їздив, щоб засягти більшої науки, ширшого сьвіту. Москалі-ж були не вчені — і мужики й пани, наука, просьвіта здавала ся їм безбожним ділом. Як у Москві друкар Хведорович почав печатати перші книги, так вони думали, що се чортівске діло, — зруйнували друкарню, а самого Хведоровича за малим не вбили, — мусів бідолаха на Україну тікати. Уже згодом сам цар завів одну-однісіньку друкарню, щоб у ній друкувати церковні книги, а в нас тоді друкарень було вже 24. Усі наші звичаї били проти московских більше осьвітні, більше людяні і зовсім не такі, як у Москалів. Не так ми й говорили, не так і поводили ся, не так одягали ся, не так жили.

Але-ж Москалї думали, що красшого ладу, як у них, нема нема. На инші народи вони згорда дивили ся. Хто не такий сшої віри, красших звичаїв, красшого житя, як у них — ніхто лад і звичай має, як у них, хто не так живе й вірить як вони, — того треба присилувати, щоб він своє покинув, а жив, вірив, думав, говорив, одягав ся так, як Москалї. До того-ж московским панам, що підтоптали під себе свій робочий народ, було дуже не до вподоби, що народ на Україні був вільний, — коли-б ще й московский мужик не хотів волі! А попам та архиреям московским не подобалось, що на Україні попів та архиреїв вибирають: вони собі думали: се так і в нас, на Московщині, схочуть духовеньство вибирати! У Московщині пани були покірними підніжками, рабами царскими, чи то »холопами«, так вони самих себе перед царем називали. Так само, як менші люди перед панами хилились, так вони перед царем. А

на Україні вільне козацтво було тодї горде своєю волею і не називало себе вірними підданими московскому цареви, а вільними. Се дуже не подобалось московскому урядови (правительству). Ото-ж і завзяв ся той уряд завести на Україні свій московский лад. Та тільки-ж відразу сего не можна було зробити. Вони й заходили ся робити се спершу потрохи та помалу, а чим далі вже все дужче та дужче налягали.

### XII. Руїна.

Суперечка між Україною та Москвою почала ся ще за житя Богдана Хмельницкого, а як він умер року 1657-го, то зараз же послано в українські городи московских воєвод і кождого з війском. Воєводи ті кривдили народ і знущали ся над ним. Новий гетьман Іван Виговский не знав що й чинити. Він силкував ся умовити московский уряд, щоб вони сего не робили. Московскі пани його не слухали, а запомагали полковника Пушкаря, що хотів замість Виговского бути гетьманом і готов був дозволити московским воєводам панувати на Україні, аби собі вихопити ся в гору. Сей продайдуша Пушкар пристав з купкою своїх козаків до московского війска, що вже прийшло на Україну та й заходило ся порядкувати точнісінько так, як колись Поляки порядкували: палило і руйнувало села, різало народ. Виговский побив московске війско, повигонив воєвод, та не мав сам сили і далї встояти проти Москви і почав знову мирити ся з Польщею. А народ ненавидїв Польщу, не схотів того, і скинув року 1659-го Виговского.

З того часу й почала ся страшенна колотнеча. Московский уряд спершу воював ся за Україну з Польщею, хотів щоб не пустити Польщі нї клаптя українські землї, але подужати не міг, помирив ся з Польщею, року 1667-го і подїлив з нею Україну: Польща забрала собі край по правий бік Днїпра, опріч Київа, а Москва — лївий та ще й Київ. Тепер уже легше було вгамувати Україну: і Москва й Польща в двох заходили ся се робити. Збезлюдженій та знесиленій Україні тяжко було змагати ся з самою Польщею, а тепер було зовсїм уже над силу.

На Україні стало тодї по два гетьмани, оден по лївий бік Днїпра, а другий по правий. Та ті гетьмани нічого не могли

вдіяти проти двох дужих держав, а як котрий з них починав опирати ся, то такому було лихо; от напр. польскі пани вбили гетьмана Івана Виговского, а московскі пани мордували в Москві а потім заслали в Сибір гетьмана Демяна Многогрішного. Московске і польске військо раз-у-раз гуляло по Україні, бо народ бунтував ся проти лихого ладу: і Москалї, й Поляки руйнували й палили городи й села, вбивали і калїчили нещасних людий і заливали кров'ю увесь край. Один з гетьманів, розумний на смілий Петро Дорошенко, щирий оборонець україньскої волї, довго боров ся за неї, та бачучи, що сам не подужає, він пробував був завзяти помочи в Турка. Думка була така: а може Турок буде кращий за тих христіян, що роздирали нещасний край? Та ще й те: Турок далї сидів — не міг з далека заводити свій лад на Україні, орду-ж татарску Турок би спиняв, коли-б жив у злагоді з Україною. Та нічого не міг Дорошенко вдіяти проти більшої сили. Москва його подужала і вмер він у московскій неволї.

Колотнеча не втихала, і ввесь край так зруйновано, що правобічна Україна мало не вся лежала пустинею, — без хат, без людий, — тільки вовки вили та сухі кістки тисячів побитого народу лежали по степах. Сей страшний час народ прозвав Руїною, бо й справдї руїною тодї зробив ся увесь наш край...

## XIII. Пани з козаків.

Оттак занапащав ся наш край. Та тільки-ж не сами сусїди були за те винні, — винне було й наше козацтво.

За Богдана Хмельницкого вигнано було з України все панство. Усї стали вільні, вся земля стала народним добром. Козацтво в сїй боротьбі вело перед, давало всьому лад, — козацтву й припало найбільше землї та всякого иншого добра. Козацтво було й освіченїще за поспільство (мужиків). Через те козацтво незабаром убило ся в велику силу. Єму хотїло ся багатчати ще більше. Багацтво давала земля, то значне, старше козацтво й почало захоплювати ще не займанї, а часом уже й займанї землї. З поспільством, з мужиками, почало значне козацтво поводити ся з горда. Мужики сільскі й міщане і вбогї козаки почали на значне козацтво гнївати ся, почали ся проміж ними та значним козацтвом сварки.

Московский уряд з тих сварок радів. Поки держав ся на

Вкраїні свій лад, свій громадский присуд; поки гетьмана, полковників і всю старшину вибирало козацтво та народ; поки козацтво було великою військовою силою, — доти ще не можна було повернути народ український в паньску неволю. Треба так зробити, щоб ні козацтво, ні полковники, ні гетьман не мали сили, а вже сам простий робочий народ нічого не вдіє. Хитро-лукаво почали московскі пани сварити проміж себе козацтво та козацку старшину; а побачивши, що поспільство ремствує на значних козаків, почали ті пани й мужиків та міщан підбурювати проти них. Московский уряд так удавав, мов би він заступаєть ся за народ робочий, а народ і доймав віри, не знаючи яке лихо дожидає людий... Ворожнеча проміж козацтвом найбільше значним, та проміж поспільством (селянами хліборобами й міщанами) все більшала та дужчала.

Московскі пани помічали гірших людий серед значного козацтва; вони їх приваблювали до себе тим, що цар дарував таким людям великі землї на Вкраїні. Доскочить такої землї який ненажера, та й починає на ній порядкувати, а як на тій землї вже сиділи хлїбороби й робили, то він уже вимагав від них усяких відбутків на землю, бо »вона, — каже, моя, — менї її подаровано«. Народ на таке ніяк не хотів пристати. Він думав, що вся земля на Вкраїні була народня і ніхто не мав права дарувати її. Мужики часом тікали на вільні землї, часом сварили ся, бунтовали ся. Та вже тут московскі пани оступали ся не за мужиків, а за того багача — полковника чи сотника, свого приятеля, та й примушували живосилом мужиків корити ся такому новому панови.

Де-далї таких пановитих людей ставало серед козацтва все більше та більше. Де-далї значне козацтво все дуже та дуже вбиволо ся в силу, топчучи собі під ноги народ. А народ, побачивши, що замість старих панів, має нових, почав і проти цих ворогувати, почав кривим оком ворожим поглядати на все козацтво. Через те, як котрий гетьман оступав ся за вкраїньску волю, за гетьманщину, то народ не запомагав єму. Та треба і те сказати, що дедалї, то серед значного козацтва все менше та менше було таких, що стояли за народню волю, а більше таких, що гризли ся з народом і проміж себе за маєтки, землї та за всяке инше багатство. Бачивши те, простий народ ду-

мав собі, що вже від цих козацьких панів не буде єму добра, а мав таку надію, що цар з Москви дасть добрий лад, визволить людей.

### XIV. Гетьманщину скасовано.

Де-далї все не кращало, а гіршало. У Москві зацарював цар Петро Первий. На Вкраїнї був тодї гетьманом Іван Мазепа. Цар Петро поводив ся з українським народом так, мов би ввесь той народ був єго кріпаком, невільником. Він порядкував козацким війском як своїм, раз-у-раз посилаючи єго в далекі тяжкі походи, силував козаків до важкої роботи; московскі начальники знущали ся з козаків, кривдили їх і утискали; московскі воєводи, московске війско тисли народ, кривдили єго, грабували. Так важко було жити Українї, що старий гетьман Мазепа не витерпів, почав відбивати ся від Москалїв, закликавши на поміч шведского короля Кароля XII. Та Мазепа був з того значного козацтва, що панувати хотїло над народом, і народ не поміг гетьманови. Петро побив року 1709-го Мазепу й Карла і став мстити ся на Вкраїнї за повстанє, мордуючи великими муками та караючи на смерть людий. Тепер уже цар Петро був пан на Українї, що хотїв, те й робив. Найбільше мордував тим, що забирав козаків на чужину на тяжку роботу, — копати канави (канали), робити фортецї (кріпости). Від тої тяжкої роботи, від хвороб, люди гинули тисячами і за п'ять років (з 1721 кінчаючи 1725) умерло так 20 тисячів козаків, а ті, що повернули ся — вернули ся ледві живі, усего збувшись. Найбільше впекла ся нашим робота на далекій холоднїй Московщинї, — копали Ладозький канал; і доси про цю каналску роботу де-не-де ще сьпівають сумнї піснї, а словом канальский — лають ся. Стогнала нещасна Україна, та не було змоги оборонити ся. Наказний гетьман Павло Полуботко озвавсь був за волю, але цар Петро закинув єго до тюрми в Петербурзї, і там він і вмер року 1724-го. Москва скасувала вкраїньску волю.

Тільки ще трошечки було тодї волї в Запорозькій Січи. Хоч Петро Первий і зруйнував її підчас війни з Мазепою, та Запорожцї поки що таки держали ся. Аж ось на Москві зацарювала цариця Катерина Друга. Року 1775-го вона післала

віиско та й зруйнувала Запорозьку Січ, а останнього кошового отамана Петра Кальнишевского без ніякої провини, закинули на віки в тюрму. Так упала остання оборона волї українського народу.

Усї вільні степи україньскі, усю землю народню, цариця Катерина пороздавала своїм ґенералам та панам, або й тим значним з козацкої старшини, які щиро стояли за московский уряд. Козацьку старшину вона поробила панами, дворянами. Хлїборобів, робочих людий вона віддала тим панам-шляхтичам у неволю, завівши року 1783-го паньске кріпацке право на Вкраїнї.

На правому боцї Днїстра Україна була ще під Польщею. Там після руїни козацтво зовсїм занепало. Пани-Поляки знущали ся з народу. Не видержавши, народ почав перемагати ся. Такі бунтівники звали ся гайдамаками, а ввесь бунт сей прозвано гайдамащиною. Гайдамаки збирали ся купами й нападали на панів. Поб'ють їх пани війском, — вони затихнуть, а згодом знов повстають, бо не було сили терпіти паньске знущане. Року 1768-го запорожець Максим Залїзняк злучив ся з сотником Ґонтою, зібрав так багато гайдамаків, що почав замогати панів. Тодї цариця Катерина Друга прислала на поміч польским панам своє війско, і так гуртом побито гайдамаків. Кого піймано живим, тих страшно катовано: відрубувано руки, ноги, здирано з живих шкуру... Народ притих, причаїв ся.

Але польскі пани так допорядкували ся, що незабаром польска держава зовсїм знемогла ся, а три сусїднї держави: Прусия, Австрія та Росия подїлили Польщу проміж себе (1772-го та 1733-го року). Тодї Росия забрала собі правобічну Вкраїну, а Австрія — Галичину, а року 1775-го й Буковину, що була в той час під Волощиною. (Ця україньска земля Буковина ще від першого татарского лихолїтя пішла від нас різно; від татар забрали її Волохи, а від Волохів — Австрия)

І стало ся так, що на нашій землї не було вільного народу: увесь народ став паньским кріпаком; не паньскими зостало ся тільки трохи з дрібного козацтва, та й тим була воля така, що недалеко від неволї сидить...

Тяжко боровсь україньский народ за волю та й доборовсь — до неволї...

## XV. Кріпацька неволя і визволене.

Отак-то значне, багате козацтво зрадило свій народ. Укупі з ним добувало ся воно волї, а тодї перевернуло ся само на тих панів, проти яких бороло ся, та й стало панувати над своїм народом, називаючи ся вже »дворянством«.

Цї нові пани-дворяне з усеї сили дбали про те, щоб яко мога дужче відрізати ся від народу, від мужика, щоб нїхто не подумав, що вони з таких саме, як і мужики, а щоб усїм здавало ся, що вони справжнї »дворяне«.

Як була Україна з Польщею, то тодїшні українські пани, за для більшої паньскости, перекидали ся на Поляків, силкували ся у всьому бути такими, як польскі пани; а тепер нові пани почали з усеї сили дбати, щоб у всьому бути такими, як московскі пани. Вони покидали ту мову вкраїньску, якою говорить увесь наш народ і досї, та й переймали московску мову — стали говорити й писати по московскому, переймали московскі звичаї, побут. Так помалу нові українські пани зробили ся зовсїм чужі своєму народови. Виходило так, що на Вкраїнї живе мов би то два народи, дві національности: простий народ робочий були Українцї, а пани — Москалї.

Погано було жити народови під цими панами. Рідко який з них був добрий до своїх людей, а більше було лихих. Народ робив тяжко, а як чим не догожав панови, то його карано ще тяжче. Та серед народу думка про волю нїколи не вмирала, хотїло ся йому тої волї, та як її добути — народ не знав.

Народ дуже мало що розбирав у тих порядках, серед яких йому доводило ся тепер жити. Попореду, як був на Вкраїнї свій лад, то і в судї, і в усяких урядових канцеляріях говорили вкраїньскою мовою — такою, як говорить і досї наш народ. Папери писали також україньскою мовою, хоч трохи й відмінною від чисто-народньої, та все-ж такою, що народ її дуже добре розумів. Так саме тою-ж україньскою списані були й усї закони, нею писали ся й усї накази. Через те тодї народ розумів той закон, під яким жив, і знав своє право. Він і позвикав уже до своїх інституций знав який і де суд, яка і де канцелярія, і тямив з якою справою куди треба подати ся. А

коли приходив у суд, чи в канцелярію, то там до його говорили такою мовою, яку він розбирав. Через те чоловік міг собі дати якусь раду.

Як же вкраїньскі порядки на Україні покасовано і заведено такий лад, як і в иншій Росиї, то це все переміняло ся. Закони писали ся московскою мовою, і народ україньский нічогісінько в них не розумів. Через те хоч би в законї й було що написано йому в оборону, то він не міг би цего й знати, не розуміючи того писаня. Потім суди й усякі урядові інституції заведено зовсім не такі, як було попереду, і народ плутав ся серед них, як серед лїсу, і нїколи не міг дійти з ними якогось ладу. Коли ж він приходив чи в суд, чи в яку канцелярію, то там говорили до него по московскому і всї папери давали йому писані московскою мовою, — бідолашний чоловік нічогісінько того не розумів і був як слїпий або глухий. А до цего всего треба додати ще те, що всї ті урядовці (чиновники), що сидїли по тих судах та канцеляріях, поводили ся з народом згорда, нїколи не хотїли йому нічого розказати, а тільки кричали на людей та лаяли їх та поштуркували ними. А правди серед тих урядовців було мало: вони про те дбали, щоб зробити по правдї або хоч по закону, а тільки про те, щоб яко мога більше надрати з народа хабарів. Через те бідолашному народови нїгде не було нї оборони, нї помочі.

До того ще народ був тоді темний.

Україньский народ здавна був дуже охочий до просвіти і за старого ладу по всї Україні скрізь, при кожній церкві, були нижчі школи, по городах середні, а в Київі була вища школа — академія. Наука в тих школах була тою мовою, якою народ говорив, — україньскою. Народ залюбки в них учив ся.

Та як скасовано україньскі порядки, то звідусіль стали вигонити й україньску мову. Так саме як із суда так з урядових канцелярій, вигонили її й зо школи. Старі україньскі школи або покасували, або завели в них московску мову; по деяких городах уряд завів московскі школи. Та вони були народови такі чужі, що дїти довго не хотїли в них зовсїм учити ся, а й тоді як учити ся стали, до добра така школа не доволила: вона тільки плодила тих судовиків та писарчуків, що знущали ся з народу та драли з його хабарі.

По селах шкіл не було, — там цего не дозволяли пани. Їм краще було, щоб народ зоставав ся темний, бо як би він зробив ся освіченим, то він не попустив би над собою панувати. Коли-ж часом у якому не паньскому селї і була на велике диво, яка поганенька школа, то з неї знов таки не було добра: учено в нїй по московскому, а народ тої мови не розумів, і нїякого путя з тої науки не було та не могло бути.

Так і блукав наш народ у темряві і не знав куди вийти. Чув, що йому болить, а які ліки від того болю, — не відав. Часом де-не-де не витерплювали люде, бунтували ся, та з того їм краще не ставало: їх дуже швидко втихомирювали, карали і знов усе затихало. І здавало ся, що й кінця-краю тій неволї не буде.

У кождого народу на чолї його стоять найбільше освічені й тямущі люде, що ведуть перед у науці, добивають ся кращого житя, кращих порядків. Такі люде звуть ся чужомовним словом інтелїґенція. На Вкраїнї у XIV. віцї інтелїґенція була з панів, бо народ був неосвічений. Як пани відцурали ся від народу, так саме відцуралась його й інтелїґенція, що з тих панів виходила.

Але помалу почали серед інтелїґенції прокидати ся инші люде і де-далї все їх ставоло більше та більше. Сї люде бачили, яку то велику кривду люде чесні, добрі, наукою дуже освічені. Вони знали, що по чужих краях народ уже добив ся або добиваеть ся собі волї й кращого житя; знали й про те, що українский народ колись мав свою волю й кращі порядки, та все це занапастило ся. Через усе те сї люде, хоч сами й з панів були, а надумали ся, що їм треба оступати ся за робочий народ, добивати ся йому волї, освіти, кращого житя. Вони почали писати про це в книжках та ще й у книжках, писаних українскою мовою, щоб і народ міг їх розуміти, коли йому хто письменний те прочитає. Вони любили свій край, свій народ і розуміли, що вкраїньска інтелїґенція відрізнившись від народу мовою, зробила дуже погано, бо народ зостав ся темний, і нїкому було направляти його на кращий лад. Через те вони думали, що інтелїґенція і народ повинні говорити одною мовою — вкраїньскою і тою-ж мовою вчили ся й писати.

Перший надрукував книгу українскою народною мовою

року 1798-го полтавець Іван Котляревский (книга звала ся »Енеїда«); трохи згодом харківець Грицько Квітка у своїх гарних повістях списував жите простого сільского народу, показав який той народ гарний і прихиляв тим до него людей з інтелїґенциї. Писали вкраїньскою мовою й инші люде, та сперщу всї говорили дуже обережно, не насмілювались. Незабаром виявив ся новий письменник — Тарас Шевченко (народив ся 1814 р., умер 1861 року). Він був за молоду паньским кріпаком у Київщинї і сам зазнав того лиха, від якого ввесь народ стогнав; потім добрі люди його викупили, він богато вчив ся і мав великий хист до писаня віршів. Він написав цїлу книгу віршів, що зветь ся »Кобзар«. Там він описував жите вкраїньского народу, розказував, яку муку терпить у кріпацкій неволї робочий народ, як погано жити Украї̈нї через недобрі порядки, як знущають ся з людей пани й начальники. Він смілим та щирим словом закликав Українців до того, щоб вони поламали неволю і завели на своїй землї кращий лад. Все це було написано по правдї і так гарно, що Шевченкові вірші зразу приєднали дуже богато людей до того гурта, що стояв за народ.

Заведено навіть таємне, нишком від начальства, товариство, що звало ся »Кирило-Мефодіївске братство«. Це »Брацтво« хотїло, щоб скасувати кріпацку неволю, дати народови землю, освідчувати народ україньскою мовою, скрізь завести на Вкраїнї і по всїй Росиї вільні порядки, а всї славяньскі народи (Українцїв, Москалїв, Білорусів, Поляків, Сербів, Болгар, Чехів та ин). злучити в одну державну спілку (федерацію, але так, щоб кожен народ на своїй земли мав собі волю своїм народним присудом, як хоче порядкувати ся.

Одначе року 1847-го це »Братств« викрито, братчиків позамикано по тюрмах, а тодї позасилано в засланє, а Шевченка заслано в Азію, в салдатску неволю, де він і пробув десять лїт. Україньскі книжки (напр. Шевченкові вірші) однїмано й палено.

Після смерти царя Миколи І-го у Росиї жити полегшало. Тодї завернули з неволї й »кирило-методіївских« братчиків. Один з цих братчиків Опанас Маркович та його жінка Марія написали книгу по вкраїньскому: »Народні оповіданя«, підписавши її: »Марко Вовчок« (мов би так звав ся той, хто напи-

сав книгу). В ній описано було тяжке кріпацке житє, і кожному було видно, що неминуче треба було дати паньским людям волю. Тоді вже по всій Росиї було богато людей, що цего хотіли. Сам цар Олександер II-ий пиставав на те. І таки воно й зробило ся: року 1861-го випущено людей на волю.

А в Галичині та на Буковині, що були і доси є під Австрією, людей визволено ще попереду, року 1848-го.

### XVI. Від скасованя кріпацтва до нашого часу.

Здавало ся, тепер уже в Росиї заведуть ся кращі порядки, а через те й Україні буде легше жити. Воно і справді заведено новий суд і землю. Та в них згодом віднято й ту невеличку волю, яку їм спершу дано. Порядки хоча й перемінили ся, та жити під ними було тяжко. А ще тяжче через те, що всяке начальство не додержувало й тих законів, які були, а робило так, як йому хотіло ся. Люди не мали ніяких прав і завсїгди могли сподївати ся собі якого лиха від чиновницкої самоволї. Хлїбороби-селяни, вийшовши на волю, не скрізь мали землї стільки, скільки було треба, а як народу намножило ся, то й зовсїм землї стало мало, а податки й инші повинности були тяжкі. Народ хоч і жив на воли, та де-далї все дужче та дужче біднів. Робітникам по фабриках та заводах также робота була тяжка, а плата мала.

На Україні, опріч всего того, було ще й своє лихо.

Повсїх краях такий лад, щоб у школї вчити тою мовою, якою дїти і ввесь народ говорить, — се, щоб розуміти науку. Такою мовою складають і книжки, щоб люди, читаючи, могли їх розуміти. Тою-ж мовою пишуть закони щоб усї люди розуміли і знали своє право і свою повинність. Коли-б і в нас на Україні був такий добрий лад, то треба було-б, щоб українскою мовою писано книги й усякі закони. Одначе так не зроблено.

Українскі школи заводити не дозволено, а заведено московску. Науку чужою мовою наші дїти дуже мало розуміють, і через те народ і доси зостаєть ся дуже темний. Книжок, які він міг би розуміти, не можна було видавати, бо вже року 1863. заборонено друкувати українскі книги, а найбільше наукові, такі, в яких росказуєть ся народови про те, що він мав у старовину на Україні волю, або такі, де описують ся кращі порядки

по чужих землях і як люди ті порядки завели. Згодом ся заборона наче почала була трохи забувати ся, але року 1876-го заборонено україньске письменьство в друге, ще суворіще: ні наукових книжок, ні дитячих, ні перекладів з чужих мов, ні ґазет — нічого не можна було друкувати по україньскому.

Через се народ зістав ся зовсім без усякої науки, без усякої осьвіти і блукав у такій темряві, що не розбирав, хто йому ворог, а хто приятель.

Народ бачив, що було осьвічене, говорило московскою мовою, що наука скрізь була тою-ж мовою, а ту мову україньску, якою він говорить, усі зневажають, глузують з неї, знущають ся. І народ став думати, що тільки московскою мовою і можна осьвічувати ся, тільки через неї й можна стати тямущим, ученим чоловіком. Сею мовою говорили пани, і народ став звати її »паньскою« мовою, а свою україньску — »мужицкою«, »хахлацкою«. І став він »паньску мову шанувати, а своєї мови соромить ся.

Людий, що розуміли, як усе те недобре і хотіли уступити ся за права україньского народу, було дуже небагато. Одначе вони не покидали робити свого діла. Їм не можна було виявити свої думки на российській Україні, вони почали, печатати про се книги по инших державах, за кордоном, і найбільше в Австриї.

В Австриї, після довгої колотнечі, з року 1867-го зовсім уже заведено конституцийний лад. Тоді й тим Українцям, що живуть у Галичині та на Буковині, стало легше дихати. Хоч вони ще й доси бідують і над ними велику силу мають богаті польскі пани, та все-ж тут народ уже добив ся деяких прав і може освічувати ся своєю мовою. Тут у школах, у ґімназиях і в університетах учать по україньскому, тоюж мовою, книги і ґазети, щоб нарід міг з них навчати ся.

Отуди, найбільше в Галичину, й почали посилати свої писаня народолюбні люди з України российскої. Вони говорили там, що треба Україні і всій Росиї волї, хліборобам треба землї, робочим людям доброї плати, усьому народови освіти вкраїньскою мовою. Найвидатніщий з сих письменників був Михайло Драгоманов.

Писаня сих людий доходили й на российску Україну. Спер-

шу їх читала тільки інтеліґенція, а далї почали читати й робочі люди та й собі так думати, як там написано. Тичасом і по всїй Росиї вже говорили тямущі люди, треба народови дати волю, завести кращі порядки, тоб то — конституційний лад. Клопотали ся про се люди, була через те й колотнеча велика.

Року 1905. після нещасливої японьскої війни, всїм уже стало добре видно, що треба росийскі державні порядки перемінити, і за малим не ввесь народ став сего добивати ся.

17-го жовтня цар Миколай II-ий видав маніфест про те, що без виборних від народу не може бути видано нї одного закону. 27. квітня 1916. року зібрала ся в Петербурзї перша росийска Державна Дума (Государственная Дума) з виборних від народу послів.

Тодї всї народи, які живуть у Росиї, почали добивати ся собі прав, погуртувавши ся в полїтичні товариства, партиї. Українцї (і інтеліґенция, і робочий сільский та міский народ) також позакладали полїтичні партиї і кожда партія виставляла свої вимаганя: як треба перемінити порядки по всїй Росиї і в себе дома, на Вкраїнї...

Зважаючи на те, що в Росиї не один, а багато народів і кожен народ хоче жити по своєму, хотїли: щоб кожному народови на його земли була воля порядкувати ся, як він сам хоче. Задля сего треба, щоб кожен народ сам собі вибирав свою народну раду (сойм). Державна Дума повинна подякувати тільки такими справами, які будуть на всю державу, а всї справи краєві повинна рішати краєва народна рада, бо сам народ найкраще знає чого йому треба і як упорядкувати своє дїло. Такого порядку хотїли для свого краю й Українцї, щоб на Вкраїнї була своя Україньска Народна Рада.

Року 1906-го заборону на вкраїньску мову в Росиї скасовано, і стало вільно видавати для народу наукові книги й ґазети. Хоч волї слову ще й не було, та все-ж і в книжках, і по таких українських ґазетах та місячниках, як »Громадська Думка«, »Рідний Край«, »Нова Громада«, »Вільна Україна« та инші, почали ширити ся оті думки і росказувати ся, що треба робити, щоб усього того добити ся.